

**Gabrijela
Garsija**

**O
ŽENAMA
I SOLI**

Prevela
Dubravka Srećković Divković

Laguna

Naslov originala

Gabriela Garcia

OF WOMEN AND SALT

Copyright © 2021 by Gabriela Garcia

All rights reserved.

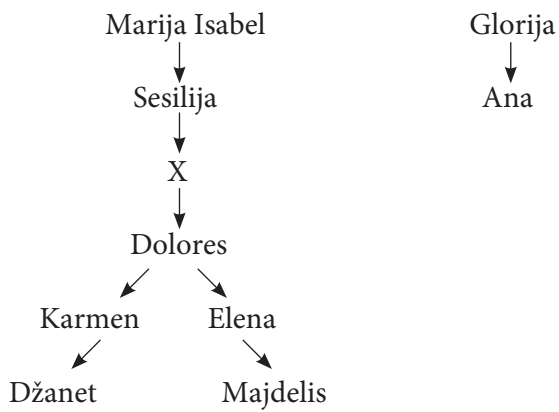
Translation copyright © 2021 za srpsko izdanje, LAGUNA

*Para mi abuelita Iraida Rosa López**

* Mojoj baki Rosi Lopez. (Prim. prev.)

Sadržaj

1	NE IGRAJ IZA DALEKE PLANINE	11
2	SVE TE SADA DRŽI	37
3	ENCIKLOPEDIJA PTICA	58
4	TVRĐA DEVOJKA	75
5	NAĐITE PUT DO KUĆE	95
6	PLEN	102
7	<i>PRIVILEGIO</i>	123
8	ONI VOLE PRLJAVŠTINU	131
9	TAKVIM LJUDIMA	148
10	DA ĆE BOMBE ZAPLJUŠTATI	165
11	DRUGA	182
12	VIŠE NEGO ŠTO MISLIMO	202
	Izjave zahvalnosti	219
	<i>O autorki</i>	223

Karmen

Majami, 2018.

Džanet, reci mi da hoćeš da živiš.

Juče sam gledala tvoje fotografije kad si bila dete. Nato-pljena solju, panirana peskom, s rupom u zubima i osme-hom, na rubu okeana, moja jedina kći. U ruci ti knjiga jer si upravo to htela da radiš na plaži. Ne da se igraš, ne da plivaš, ne da se zatrčavaš u talase i sudaraš se s njima. Htela si da sediš u hladu i čitaš.

Ti u pubertetu, raskrečena na trambulini kao morska zvezda. Da li primećuješ naš iskrivljeni osmeh, kako su nam zajednička usta? Ti u pubertetu, ti na Floridi, Noć matu-ranata u Epkotu, dva stopala na dva različita mesta. To je moguće u Epkotu, tom diznijevskom svetiću, stajati s granicom među nogama.

Sunčano dete, s kosom koju neprestano baca vetar, bila si nekad srećna. Vidim to dok razgledam ove slike. Takvi osmesi. Otkud sam mogla znati da kriješ takvu tajnu? Jedino sam znala da si se neko vreme osmehivala, a onda više ne.

Čuj, imam tajne i ja. I kad bi prestala da se ubijaš, kad bi naučila da se uzdržavaš, možda bismo mogle sesti. Možda

bih mogla da ti ispričam. Možda bi shvatila zašto sam se odlučivala za određene postupke, poput borbe da sačuvam našu porodicu na okupu. Možda postoje sile koje ni ti ni ja nismo ispitale. Možda, kad bih imala načina da sagledam čitavu prošlost, sve staze, možda bih imala i neki odgovor na pitanje zašto: zašto su nam životi ispali ovakvi.

Govorila si: *Ti nećeš ni o čemu da pričaš. Ti nećeš da pokažeš osećanja.*

Krivim sebe jer znam da si čitavog života htela od mene nešto više. Mnogo je onog što sam od tebe krila, i u mnogim pogledima sam svesno bila nesalomiva. Mislila sam da moram da budem dovoljno nesalomiva i za sebe i za tebe. Ti si se uvek mrvila. Ti si se uvek osipala. Mislila sam: *Moram ja da budem sila.*

Nikad nisam rekla: *Čitavog života se bojim.* Prestala sam da govorim s rođenom majkom. I nikad ti nisam ispričala iz kog sam razloga došla u ovu zemlju, a to nije onaj razlog iz kog sam po tvom mišljenju došla u ovu zemlju. I nikad nisam rekla kako sam mislila da ću neka osećanja ili neke istine, ako ih ne imenujem, moći sopstvenom voljom da nateram da nestanu. *Voljom.*

Reci mi da hoćeš da živiš i ja ću biti sve što želiš da budem. Ali ne mogu voljom da prikupim dovoljno života i za tebe i za sebe.

Reci mi da hoćeš da živiš.

Bojala sam se da se osvrnem jer tad bih videla šta nailazi. *Pre i posle* kao kad se so meša s vodom sve dok mi ne postanu međusobno nerazaznatljive, ali osećam joj ukus na tvojoj koži dok grlim tvoje grozničavo telo svaki put kad pokušavaš da se detoksikuješ. Svaka priča koja je udarila u našu priču. Bojala sam se da se osvrnem jer tad bih videla šta nailazi.

1

NE IGRAJ IZA DALEKE PLANINE

Marija Isabel
Kamagvej, 1866.

U šest i trideset, kad su svi motači cigara sedeli za svojim stolovima pred svojim gomilama listova i nadzornik zazvonio zvonom, Marija Isabel je pognula glavu, prekrstila se od ramena do ramena, pa uzela u mršave ruke prvi list. Čitač je uradio isto na svojoj platformi iznad radnikâ, samo što u rukama nije držao smeđe listove, već presavijene novine.

„Gospodo iz radionice“, rekao je, „danas započinjemo jednim pismom velike važnosti od cenjenih urednika *Aurore*. Ti ljudi pisane reči iskazuju toplu naklonost prema radnicima čije težnje ka takvom znanju – prirodnim naukama, književnosti i moralnom načelu – pothranjuju progres Kube.“

Marija Isabel je prešla jezikom duž gumastog naličja još jednog lista, a ta zemljasta gorčina bila joj je ukus sada već prislan kao da se rodio od nje. Položila je razmekšani list na slojeve koji su mu prethodili, dugačke rudne žile gomile kraj nje. Motači, kojima se dozvoljavalo da popuše koliko god hoće cigara, kresali su šibice i odbijali okruglačke oblačiće dima držeći šake nad plamenom kao šator. Vazduh se zgusnuo. Marija Isabel se dotad već nadisala tolike duvanske

prašine da je patila od redovnog krvarenja iz nosa, ali nadzornik nije dozvoljavao radnicima da odignu letvice prozorskih kapaka više nego za trun – sunce bi isušilo cigare. Zato je prikrila kašalj. Bila je jedina žena u radionici. Nije htela da izgleda kao slabić.

Fabrika nije bila velika, po kubanskim merilima: svega stotinak radnika, dovoljno da se mota duvan sa jedne plantaže na kilometar-dva odatle. Drveno spremište u sredini čuvalo je u sebi listove osušene na suncu, potamnele, hartijaste ljupe koje će motači poneti na svoja radna mesta. Uz spremište, jedne merdevine protezale su se pored stolice na kojoj je sedeo Antonio, čitač.

Nakašljao se podigavši novine. „*Aurora*, petak, prvi jun hiljadu osamsto šezdeset šeste“, započeo je. „Red i valjani moral koje naši proizvođači cigara zapažaju u radionicama, kao i oduševljenje za učenje – nisu li to očigledni dokazi da napredujemo?“

Marija Isabel je prebirala po svojoj hrpi listova i izdvajala manje kvalitetne za filtere.

„...Samo uđite u neku radionicu koja upošljava dvesta ljudi i zapanjićete se kad zapazite taj vrhunski red, kad vidite da ih sve bodri zajednički cilj: da ispune svoje obaveze...“

Kroz ramena Marije Isabel već se širila bockava toplota. Taj blagi bol će narasti u sevanje kako budu prolazili sati, tako da na kraju radnog dana maltene neće moći da podigne glavu. *Da ispune svoje obaveze, da ispune svoje obaveze.* Ruke su joj se pokretale same od sebe. Zazvoniće zvono i ona će pogledati u gomilu cigara, glatkih poput gline, iznenađena kako ih je sve umotala. Zamišljala je slojeve smeđe boje kako se do u beskraj pretapaju jedan u drugi – stolovi su postajali zidovi, listovi su postajali oči, a ruke koje su nicala kretale su se u uzastopnom nizu dok sve i svi nisu postali deo iste

telesne poezije, ista pesma sačinjena od znoja. Vreme za ručak. Bila je umorna.

U ovom gradu je jedan uski zemljani put vodio pored fabričke kapije i nastavljao ka plantaži šećera udaljenoj kilometar i po, a i jedno i drugo bilo je u posedu kreolske porodice Portenjos. Marija Isabel se vraćala kući tim puteljkom, stazom koja je vijugala kroz senke i pružala joj kratke predahe od nemilosrdnog sunca. Razmišljala je o Antoniovim rečima: *Učenje je među njima postalo navika; danas ostavljaju za sobom borbe petlova da bi pročitali novine ili knjigu; sada preziru arenu s bikovima; danas su pozorište, biblioteka i središta korisnog druženja gde se oni viđaju kao stalni dolaznici.*

Istina je da se broj učesnika smanjivao otkako je Aurora obrazložila necivilizovanu prirodu borbi petlova i arena s bikovima. Ali njih nisu samo novinske preporuke ubedile da odustanu od krvavog sporta. Bilo je tu i preokupacija. Drugi radnici su pričali o pobunjeničkim grupama koje se dižu protiv španskih lojalista. O muškarcima koji treniraju u grupama da bi se pridružili drugima u pohodu na zapad, ka La Habani. Marija Isabel je isprva bila isuviše otvrdla od nedavne očeve smrti, uzrokovane demonskom žutom groznicom što ga je pojela za nekoliko nedelja, da bi primećivala, da bi preterano marila. Ali potom su svi samo o tome pričali.

Mada su se u to vreme glasovi o gerilskim borbama bili proširili i do njihovog kraja ostrva, širile su se i priče o unutrašnjim borbama. Generali milicije pojavljivali su se i iščezavali, zamenjivani čim njihovi ideali postanu slaba tačka. La Habana je, sa svojim imanjima i imanjima španskih

porodica, na revolt gledala s ravnodušnošću, a činilo se sve verovatnijim da će kraljica oštro kazniti svaku pobunu. U Mariji Isabel ljuta zebnja odavno je zamenila uzvišene prve ideje: *sloboda, oslobođenje*. Mrzela je tu neizvesnost. Mrzela je što joj sopstveni opstanak zavisi od neke mutne političke budućnosti koju gotovo da nije mogla ni da predstavi sebi.

Stigla je kući. Majka Marije Isabel sedela je na zemlji, leđima uz prohladno blato boija*. Aurelija se i sama bila vratila sa rada, iz njiva.

„Mama?“ Marija Isabel se uznemirila što je tako zatiče, a uz Aurelijino lice se širilo neuobičajeno rumenilo, sve do vrha ušiju.

„*Estoy bien*“**, rekla je. „Samo sam zanemogla od hoda-nja. Znaš da sam sve manje sposobna.“

„To nije tačno.“

Marija Isabel je pomogla Aureliji da se pridrži jednom rukom za zid.

„Mama.“ Marija Isabel je pipnula Aureliji čelo nadla-nicom, iz koje je izbijao takav zadah duvanskog soka da se majka lecnula. „Ostani ti tu gde pirka i odmori se u ama-ki***, važi? Ja ću spremi ručak.“

Aurelija je pogladila Mariju Isabel po ruci. „Ti si dobra ćerka“, rekla je.

Zaputile su se ka visećoj mreži uvezanoj između palmi.

Majka Marije Isabel, iako satrvena decenijama gubitaka, teškog rada, svejedno je sačuvala izvesnu otmenost. Koža joj je bila glatka, gotovo bez borice, zubi dva uredna nepožu-tela niza. Posle muževljeve smrti Aureliji su svraćali mnogi

* Kolibica, obično od trske i blata, palmovog lišća i sličnih materijala. (Prim. prev.)

** Dobro mi je. (Prim. prev.)

*** Viseća mreža, ležaljka. (Prim. prev.)

posetioci, muškarci krezavi, suncem opaljene, istanjene kože, koji su imali da pruže malo u smislu bogatstva – magarca, parcelicu pod mangom i plantanima* – ali su nudili brigu o njoj, koju je ona sa žestinom odbijala. „Žena ne treba da se odrekne ljubavi prema Bogu, ni prema domovini, ni prema porodici“, govorila je u te dane, pre nego što su muškarci prestali da je traže. „Umreću kao udovica, takva mi je sudbina u životu.“

Ali majka je bila sve slabija, to je Marija Isabel videla. Traženje prikladnog muža za ćerku pretvorilo se kod nje u agresivnu posvećenost. Marija Isabel se bunila: ona je najsrećnija bila u radionici, u njivi, dok se znoji nad vatrom, ljušti kasave i plantane i baca ih u tučanu kazuelu** s ključalom vodom sa rukavima poguranim do laktova, dok hvata svinjsku krv u čeličnu kofu da bi napravila sjajnocrnu krvavicu, dok raspolućuje vodom bremenit kokosov orah sa dva zamaha mačete. Istina je da je motanje cigara priželjkivan, ugledan posao – šegrtovala je gotovo godinu dana pre nego što je počela da radi za platu. Pa ipak, fabrika joj je plaćala po učinku, pola od onog što zarađuju muškarci, i bila je jedina žena u radionici, znala je da je muškarci preziru. Bili su čuli za onaj novi izum, u La Habani – kalup pomoću kog će gotovo svako s lakoćom smotati čvrstu cigaru – i pribojavali su se da je Marija Isabel vesnik onog što će uslediti: nekvalifikovanih raspuštenih žena i prljave dece koji će im preoteti posao bezmalo za crkavicu. Nabacivali su joj da bi mogla zaraditi bolju platu kad bi „zabavljala“ muškarce. Odbijali joj veći procenat zarade nego njima za plaćanje čitača.

Bilo je trenutaka, kao sad dok je posmatrala kroz prozor majku kako crvenog lica leži u visećoj mreži, kada je

* Plantan ili platano – vrsta neslatke banane koja se koristi za kuvanje. (Prim. prev.)

** Šira posuda za spremanje jela. (Prim. prev.)

zamišljala svet u kom Aurelija ne bi morala da radi, u kom bi ona sama vreme provodila starajući se o majci umesto da mota duvan s muškarcima. I sa rezignacijom je znala da bi rekla „da“ svakom muškarcu koji bi joj ponudio lakše dane. Takva je bila njena sudbina.

Posle ručka su sledili romani: Viktor Igo, Aleksandar Dima, čak i Vilijam Šekspir; *Grof Monte Kristo*, *Jadnici*, *Kralj Lir*. Neki su među motačima bili toliko popularni da su likovi iz njih postajali imena cigara: tanki, tamni Montekristo i debeli, sladunjavi Romeo i Hulijeta, čije su prstenove krasili prikazi viteških borbi i zlosrećnih ljubavnika.

Bili su pri početku druge knjige *Jadnika*, odabranih glasanjem s retkim konsenzusom nakon što je čitač dovršio *Zvonara Bogorodičine crkve*. Čitavom radionicom razlegao se aplauz po svršetku *Zvonara*, zbog čega ih je don Heronimo, koji je vladao radionicom kao da je glavom i bradom zli arhiđakon Bogorodičine crkve, ukorio. Ali radnici su zaklicali kad im je Antonio otkrio da ima u svom posedu španski prevod još jednog romana Viktora Igoa i da taj obuhvata pet tomova o buni i okajanju, političkim ustancima i sponama ljubavi, roman koji obećava da će dirnuti i prosvetiti pre bolnog svršetka.

To je bilo najnespornije glasanje u celokupnoj istoriji kompanije *Portenjós i Gómez*. I sad je Marija Isabel provodila popodnevna putujući daleko iza njiva šećerne trske i morskom solju plavljenih plantaža, do magličastih obala Francuske. U mislima je koračala kaldrmisanim ulicama Pariza, brčkala stopala u Seni, prelazila mostove i lukove nad tom rekom u kočiji kao kakva plemićka. Izravnavala je hrskavičasti list između usana, duboko uvukavši vazduh u

iščekivanju dok je policijski inspektor Žaver ponovo hapsio Valžana, osuđenika-begunca. Razmišljala je o bekstvu, o ponovnom zatočenju. Razmišljala je o sebi. O tome kako bi bilo kad bi neko napisao knjigu o njoj. Kad bi neko poput nje *napisao knjigu*.

„Onaj ko je zadubljen u samog sebe nije besposlen. Ima vidljivi posao i nevidljivi posao.”*

Antonio im je prenosio Viktora Igoa sa žarom, kao da njihov vlastiti rad, to motanje duvana, zavisi od njegove dikcije. I u mnogom pogledu i jeste bilo tako. Marija Isabel je govorila sebi da ona, mlada žena koja bi trebalo da sedi kod kuće i čeka udvaranje, rinta u toj prevrućoj fabrici zato što joj je ostavljen bezvodan komad zemlje, nema oca i brata da je snabdeju hlebom. Ali radovala se unapred svakom danu, gladna svetova koji su se otvarali dok se ona grbila nad svojim listovima, dovodeći do savršenstva svaki smotuljak i pečat – vesti iz prestonice u kojoj je bila samo jednom, oglasi za prodaju robova ukraj uredničkih članaka gde se ta praksa osuđivala kao nemoralna i zatucana, objave o naučnim kuriozitetima i dojave o varvarskim ili nečasnim vlasnicima plantaža, putopisi sa dalekih mesta koja gotovo da nije mogla ni da zamisli.

A tu su bili i pokloni. Izlazila je iz radionice i videla Antonija pored nadzornika dok je don Heronimo čitao naglas podatke o proizvodnji i kvotama za taj dan. Antonio je bio vezao svog konja za jedan stub i pričvrstio mu na leđa sedlo, nešto što Marija Isabel nije videla nikad sem u La Habani, gde gospoda nisu jahala na golom konju kao što se jaše na selu. To je na nju ostavilo utisak, a može biti da je on njeno piljenje pogrešno shvatio kao nešto drugačije prirode, jer sledećeg jutra je na njenom stolu za motanje počivala niska

* Viktor Igo, *Jadnici*, prevod dr Nikole Banaševića. (Prim. prev.)

ljubičastog cveta bugenvilije. A onda je, pre nego što će krenuti da čita priče iz novina za taj dan, Antonio dotakao šešir, pogledao joj u oči, osmehnuo se.

Uplašila se, dabome – uplašila se da će don Heronimo videti cveće na njenom stolu i prozvati je zbog nepristojnosti, možda joj uskratiti platu ili, još gore, pomisliti da je bezbožna, pojačati udvaranja. Ko zna šta don Heronimo prosuđuje kao dopustivo. Njegov gnev je bio od neupitomljive vrste, nepredvidljiv, bez povoda. Mnogo puta joj je pretio, jednom je ščepao otpozadi za vrat kad joj je zbog čitanja nečega opala pažnja pa je usporila s motanjem. Ostavio joj je masnice u obliku prstiju koje su trajale nedeljama. Nijedan muškarac nije je odbranio, čak ni Antonio. Zato je brzo ćušnula cveće ispod okovratnika. A uveče je izašla vukući noge, sa očima uprtim u pod, zabrinuta da će Antonio opet pogledati ka njoj i ubeđena da ne bi znala šta bi tad rekla.

No pokloni su se nastavili – mirisan, zreo mango; mastionica s tananim perom; sićušan filigranski broš iskovan od metala. Nalazila ih je skrivene pod slojevima duvanskih listova i tajila ih najbolje što je mogla. Nikom nije govorila za to udvaranje i izbegavala je Antoniovo piljenje, mada bi povremeno on pročitao neki naročito nežan pasaž, i ona bi ga okrznila pogledom samo na tren, i uvek su njegove oči bile uprte u nju.

A onda je jednog jutra ušla i tu je na njenom stolu počivala, neskrivena: knjiga, s hrbatom plave boje i grubim na dodir, i sa stranicama od tankog, glatkog papirusa. Nije umela da pročita naslov i sakrila ju je pod greben završenih cigara. Marija Isabel je znala da bi je don Heronimo smatrao drskom što donosi knjigu u radionicu, optužio bi je za dokoličenje, možda je poslao kući, ubeđen da žena nikad ne može da se nauči strogim normama koje se zahtevaju u radu. Ali u

vreme ručka otrčala je kući, sa knjigom ispod miške, a dok je kuvala jam nad vatrom od drva, Marija Isabel je rasterivala dim njenim stranicama. Kad je bila sigurna da majka ne gleda, pratila je reči, povlačila prstima duž krivina i naglih ivica njihovih oblika. Bilo je to kao kad se mota duvan, ta potreba da se prate lukovi i okuke na papiru, da se taj osećaj ureže u pamćenje. Knjigu je sakrila pod krevet.

Kad je tog popodneva susrela Antonija na konju, pre nego što je stigao išta da kaže, Marija Isabel je učtivo uputila svoje pitanje: „Ako bih smela biti tako drska da upitam, i oprostićete mi što sam indiskretna, kako glasi naslov knjige koju ste ostavili na...“

„Otkud vam pomisao da sam to uradio ja?“ Antoniju je osmeh rastegao rošave obraze. Marija Isabel je nagoniski prikupila haljinu da bi krenula.

Ali Antonio ju je zaustavio uhvativši je za mišicu. „*Sesilija Valdes*“, rekao je. „Novela. Nisam znao da ne umete da čitate. Nije trebalo da budem tako drzak. Nadam se da ćete mi oprostiti i prihvatiti iskreno uverenje da nisam time mislio ništa ružno.“

„Zašto ste mi je dali?“

„Verovatno će zvučati otrcano ako kažem da ste vi ote-
lotvorenje njene junakinje Sesilije Valdes. Možda me zato nešto i vuče k vama.“

Nije znala kako da odgovori, pa je samo odvrtila pogled i rekla: „Moram da stignem kući pre mraka“, posle čega ju je on upitao kako se zove.

„Marija Isabel, hoćete li mi dozvoliti da vam čitam?“, rekao je.

„Hoćete da kažete, izvan radionice?“

„To bi mi bilo najveće zadovoljstvo.“

Pružila mu je knjigu.

„Hvala vam na tako velikodušnoj ponudi“, kazala je. „Ali bojim se da ne mogu da je prihvatim.“

Marija Isabel je mislila da je spremna da prihvati, da ispunji svoju obavezu. *Može li čovek naučiti da se zaljubi umom?* Osmotrla je tog čitača s vratom kao u bika. Kako je smešno što muškarci misle da tako lako mogu upoznati neku ženu. Čekaće dok čekanje više ne bude moguće.

Majci je, međutim, bilo sve gore. To je znala po kašlju koji ju je presamićivao i tresao. U poneke večeri Aurelija do te mere nije imala apetita da je legala ranije i ostavljala Mariju Isabel da jede sama. No i dalje se majka svakog dana budila i spremala za svoje pešačenje do njive sa šećernom trskom. Marija Isabel ju je molila, ali Aurelija bi radila do dana svoje smrti – pa i posle njega, kad bi mogla. To su obe znale.

A onda se u Kamagvej slio rat. Neumitan, to joj je bilo jasno. Svake godine *Aurora* je obavestavala o sve više Kubanaca i sve manje poslova; privreda se pojačano koncentrisala na šećer, na plantaže zasnovane na radu robova. I takođe u novinama: abolicionistički pokret, španski porezi sve gori. Čula je da je jedan bogati vlasnik plantaže u Santjagu oslobodio robove i proglasio nezavisnost od Španije. Čula je šaputanja o tajnim sastancima. Ali nije očekivala da borba dosegne do *njenog* života tako brzo.

Mariju Isabel su jedne noći probudili zvuci čizama koje krše vegetaciju i svetlosne šare fenjerâ koje su igrale po zidovima. Provirila je kroz prozor, vodeći računa da ostane što bolje skrivena, i razaznala desetine muškaraca u nepogrešivo prepoznatljivim plavo-crvenim uniformama Monarhije, sa bojama zastave na reveru. Nosili su muskete i mačeve, lica

su im bila ispijena i umorna, i videla je, nejasno, na pantalonama pojedinih nešto što je ličilo na sasušenu krv.

Nije mogla da zaspi te noći i čvrsto je stezala samu sebe, čula prvi daleki tupi udar puške, majka se čitave noći preko puta nje na mahove budila i kašljala. Dva dana su tako provele, šćućurene u senci svojih posteljnih platformi, kao iza nekih drvenih štitova. Krici i pucnjevi, metal koji udara o metal, muškarci čija agonija odjekuje kroz tu buku.

Trećeg dana Aurelija je dobila groznicu i Marija Isabel ju je držala u krilu, brisala joj lice krpom i šaputala molitve Nuestra Senjori de la Karidad* dok su majku probijali hladni znojevi. Četvrtog dana borbe su se stišale. Istovetno prodoran kao zvuci tog iznenadnog rata bio je i intenzitet tišine koja je usledila, smrad truleži. Danima nisu jele, pa su prekopale po teglama ušećerene guave, fruta bombe** i paradajza koje su pripremile mesecima pre toga, i dok je majka mlitavo ležala, Marija Isabel joj je kašikom sipala trun po trun u usta. A kad je bila sigurna da je tišina potrajala, Marija Isabel se odvažila da pođe stazom kojom je odlazila na posao svakog dana, sada zagušenom pramenjem dima, mirisom ugljenisanih palmi. Morala je da nađe hranu. Morala je da nađe svoje susede. U daljini je videla požar i izgovorila je nemuštu molitvu-zahvalnicu što je poštedeo njen dom.

Išla je i išla kroz tišinu, osluškujući ne bi li čula druge ljude, znake života. Na njene pozive odgovarao je samo šumor šećerne trske i ljutka.

A onda, kad je skrenula ka rečnoj obali, gde je prala veš svake nedelje i sunčala se, saplela se o nešto što je ličilo na kladu usidrenu u travi. Pogledala je naniže i zavrištala.

* Našoj Gospi od Milosti. (Prim. prev.)

** Kubanski naziv za papaju. (Prim. prev.)

Čovek, očiju otvorenih ka nebu i usta u trajnom izrazu neverice, imao je vrat probijen mačem čiji se šiljati vrh pomaljao sa druge strane. Oko glave mu je bila razlivena gusta, sasirena krv i muve su se rojile oko rane. Marija Isabel je pogledala naviše, dalje od njega, i ugledala je – poljanu sa desetinama ljudi poput njega, ostavljenih da trule na vrućini, sa nerazpoznatljivim utrobama i telima, jedna džinovska masa sprženog mesa, a kao poslednja uvreda, kroz te ostatke je bučno mljackala svinja, njuške i zuba umazanih tamnom krvlju. Prepoznala je lice jednog kolege motača.

Trava je uzdrhtala zajedno sa Marijom Isabel, nesvesna pokolja kom je bila svedok. Počela je da pada kiša, a ona je stajala tu sve dok potočić crvene boje nije silom sebi probio neravnu putanju ka reci. Tad je potrčala, u iscepanoj, blatnjavoj, nakvašenoj haljini, dozivajući majku kao kad je bila dete, dozivajući džinovski ravnodušni svod nad sobom, i pala je na vratima svog doma, snažno jecajući.

Te noći joj je majka umrla.

Ništa nije više bilo isto posle te čarke u Kamagveju. Kompanija *Portenjos i Gomez* ispraznila se i svela na trećinu svojih radnika, ostali su poginuli u pokolju koji ih je posetio ili su pobjegli na La Floridu, idući za glasinama da tamo fabrike duvana nude utočište ljudima u egzilu. Don Heronimo je otišao, pa je Portenjos, vlasnik tabakerije, počeo lično da nadgleda posao. Raspoloženje se uozbiljilo, štivo se promenilo.

Prvog dana povratka u radionicu, posle više nedelja sahrana i ponovne gradnje, Antonio je zauzeo nalonj i najavio da ukidaju uobičajeno čitanje *Aurore*, pošto zbog ustanka kasni njena isporuka u Kamagvej. Posle pauze za ručak

nastaviće s *Jadnicima*, a ovog jutra zapoćeće novi roman, jednog kubanskog pisca.

Marija Isabel nije mogla da natera sebe da pogleda ka nje-mu. Umesto toga se usredsredila na svaki smotuljak listova, na pravljenje sve tvrdih svežnjeva.

„*Sesilija Valdes*“, započeo je Antonio, „napisao Sirilo Viljaverde.“

Ruke su joj zadrhtale. *Čvršći smotuljci*, rekla je sebi. *Čvršći smotuljci*.

„Ženama Kube: Daleko od Kube, i bez nade da ću ikada više videti njeno sunce, njeno cveće ili njene palme, kome bih izuzev vama, drage zemljakinje, koje ste odraz najlepšeg lica naše otadžbine, mogao zasluženi posvetiti ove tužne stranice?“

Antoniov glas nosio je radnike kroz to sumorno prepodne. Roman je govorio o španskoj i kreolskoj društvenoj eliti; o ljubavi između slobodnih i porobljenih crnih Kubanaca; o mulatkinji, njenom mestu u istoriji njihovog ostrva. I uprkos tome, pisac kreolac, uticajan čovek. Ne toliko nenalik drugim piscima. Posle otvrdlog hleba i gorke kafe za ručak, sama u svojoj sada pustoj kući, Marija Isabel se vratila da čuje nastavak *Jadnika*.

Dani su tako prolazili. Noćne more i nastupe plača smenila je umorna malaksalost. I iz ko zna kog razloga, moguće zbog samoće, moguće zato što je shvatila da nema više nikog na svetu, posle mesec dana sačekala je Antonija i rekla: „Ja nisam *Sesilija Valdes*.“ A onda: „Činilo bi mi čast da mi čitate iz bilo kog teksta.“

Jednom je, kao dete, Marija Isabel išla sa ocem u centar Kamagveja da isporuče korpe sa obranom kafom vlasnika

plantaže jednom pijačnom trgovcu. Posmatrala je zapanjeno kako bogate španske porodice šetaju gradskom promenadom, žene sa suncobranima i razigranim podsuknjama od finog platna, decu koja teraju obruče štapovima i nose svežnjeve školskih knjiga. Na pijaci je posmatrala porobljene žene kako idu za belkinjama i preuzimaju kupljenu robu, kako Španjolke pokazu i crnkinje preuzimaju, u haljinama više nalik na seoske kecelje na koje je ona navikla.

Upitala je tada oca, pokazujući svoju kožu: „Gde su ljudi kao ja?“ Ućutkao ju je šljagom. Deca ne govore šta misle, podsetio ju je. Deca ne pitaju, deca odgovaraju. Deca rade što im se kaže.

Odgovor je sada znala. Žene su tu, na tim njivama, neke slobodne a neke ne, neke pak uspešno prolaze kao kreolke. Ne baš toliko tihi diktat porobljivača: ukrštaj ih da bi *mejorar la raza*.^{*} Španci, vaše nasilje je usluga, vaše nasilje je unapređenje rase ove kolonije. Da bi nekom poput nje mogli da kažu: nisi ti crnkinja. Ti si mulatkinja, a mulatkinja je *mejor*, a možda će tvoja buduća pokolenja *blanquear*, sve bliža i bliža belom, pa će prihvatiti ovaj diktat kao svoj. Pojedine plantaže držale su porobljene ljude, dok su druge obdelavali seljaci koji su se izdržavali od malih parcela zemlje. Svako iz sopstvenih razloga, seljaci i porobljeni ljudi, gvahirosi-zemljoradnici i krioljosi-zemljovlasnici^{**}, svi su mrzeli kraljicu Izabelu Drugu.

Poslednjih dana rata izveštaji širom provincija postajali su sve strašniji: javna pogubljenja, čitava sela spaljena do tla, nekada slobodni crni farmeri silom pretvoreni u roblje.

^{*} *Mejorar la raza* – popraviti rasu; *mejor* – bolje; *blanquear* – pobeleti, biti sve belji. (Prim. prev.)

^{**} Gvahiro – kubanski zemljoradnik; krioljo – belac rođen u kolonijama. (Prim. prev.)

Nemajući hrane, ljudi su gladovali. Širila se bolestina, brisala čitave porodice, čitave zatvore pune mambisesa*. Njihovi junaci su umirali.

A ipak su svakog dana u vreme ručka, tih sat vremena, Antonio i Marija Isabel sedeli u hladu listova banane, na svome času čitanja. Antonio joj je čitao poeziju kubanskih oratora i političku teoriju evropskih filozofa. Karla Marksa, druge. Često su vodili debatu. Učio ju je da pročita svoje ime, pridržavao pero u njenoj drhtavoj ruci dok je iscrtavala omče i krivulje po malom svitku, i premda nije umela da rastumači slova, videla je u tim znacima svojevrсну umetnost, svojevrсну lepotu.

„Imam nešto specijalno za čitanje“, rekao je jednog dana. „Danas, po podne. Da počastim radionicu.“

„Nećeš čitati iz *Jadnika*?“ Bili su na poslednjem delu i činilo se da je čitanje te knjige jedini događaj vredan iščekivanja u te mračne dane kad je svaki zvuk kopita donosio strah od novog gubitka.

„Hoću, ali najpre nešto specijalno.“

Marija Isabel je i dalje bila jedina žena u fabrici, sada umanjenoj. Ostali motači bili su očevi i muževi, ali i deca čije je otvrdlo ponašanje protivrećilo njihovoj nevinosti i koja su pušila purose** veće od sopstvene šake. Marija Isabel je znala da nabroji svoje blagoslove – neki od tih dečaka takođe su ostali bez čitave porodice, izrasli u muškarce za jednu krvavu noć, probudili se kao staratelji mlađe braće i sestara kojima krči u stomaku.

„Današnji dan donosi jednu podsticajnu objavu“, kazao je Antonio za nalonjem kad su se radnici opet smestili za

* Nezavisni gerilski borci koji su se borili u Desetogodišnjem ratu (1868–1878) i Ratu za nezavisnost (1895–1898). (Prim. prev.)

** Španska reč za cigaru. (Prim. prev.)

svoje stolove. „Jedan naš vlastiti veliki mislilac u egzilu u Njujorku, Emilija Kasanova de Viljaverde – predvodnica ženskog pokreta nezavisnosti i supruga znamenitog pisca *Sesilije Valdes* – pisala je Viktoru Igo. Naša voljena senjora Kasanova de Viljaverde obavestila je senjora Igoa o popularnosti *Jadnika* ovde, u našim duvanskim radionicama, zahvaljujući kojima je zanatsko umeće Kube dostupno masama. Obavestila ga je o udelu kog naše žene počinju da se primaju – kako se i njihove ruke prihvataju muškog rada dok muškarci nastoje da oslobode naše ostrvo. Imam u ličnom posedu prevod napomena Viktora Igoa upućenih njegovoj vernoj poštovateljki Emiliji Kasanovi de Viljaverde – i vama, narodu Kube.“

Radionicom se razlegao žamor, a Portenjos je digao glavu za svojim računovodstvenim stolom na spratu i primetio poremećeni red. Ali svi su bili tihi i pažljivi dok je Antonio odmotavao ogroman svitak čije se crno mastilo na svetlu probijalo kroz vlakna.

„Žene Kube, ja čujem vaše vapaje. Prognanice, mučenice, udovice, siročad, vi se okrećete ka stavljenima van zakona; oni što nemaju doma koji bi nazvali svojim traže podršku onih koji su ostali bez svoje zemlje. Izvesno smo teško pritisnuti; vi više nemate svoj glas, a ja imam više od svog glasa: vaš glas nariče, moj opominje. Ta dva daha što jecaju za domom, zahtevaju dom, jesu sve što preostaje. Ko smo mi, slabost? Ne, mi smo sila.“

Mariji Isabel ruke su drhtale, te je pokušavala da ih umiri, pokušavala da umiri svoju srdžbu.

„Savesnost je kičmeni stub duše. Dok je savest uspravna, duša stoji; ja imam u sebi tu snagu, i ona je dovoljna. A vi dobro postupate što mi se obraćate. Oglašiću se u ime Kube kao što sam se oglasio u ime Krita. Nijedna nacija nema

prava da zakiva svoj ekser nad drugom, ni Španija nad Kubom, ni Engleska nad Gibraltarom.”

Antonio je ućutao, a Marija Isabel je digla pogled i videla Portenjosa kako treskajući nogama ide svojom nadzorničkom platformom i niz stepenice, crvenog i znojavog lica, a radnici su ćutali kad je zgrabio novine od Antonija i zapovedio mu da čita *Jadnike* i samo *Jadnike*.

Svi su se bojali Portenjosoovog dolaska. Među radnicima se šaputalo da je polomio noge jednom nehajnom sluzi, da zna za štrajkove u fabrikama cigara u Sjedinjenim Državama i da je rekao kako će u sopstvenoj radionici ustreliti svakog ko se usudi da se požali.

„Vaš posao nije da *potpaljujete* naše radnike imbecilnim trabunjanjima evropskih umetnika sa slabim razumevanjem praktičnog rada koji obavljaju naši dobri ljudi!“, urliknuo je Portenjos.

Antonio je gledao u zgužvani svitak u Portenjosovoj šaci, pegavoj od sunca. Promrmaljao je nešto što je zazvučalo kao izvinjenje, pa se obrnuo tako da mu je Marija Isabel videla samo leđa. Ruke su joj se sada tako žestoko tresle da joj se sitni duvan za punjenje rasipao po krilu.

Antonio se okrenuo, stao da lista stranice knjige na nalogu, popravio naočari. Počeo je da čita iz *Jadnika* kao da ih ništa nije prekinulo. Tog dana nijednom nije pogledao ka Mariji Isabel i odjahao je pre nego što je uspela da se sretne s njim. A te samotne noći kroz nju su odjekivale reči Viktora Igoa upućene Emiliji Kasanovi de Viljaverde: *Ko smo mi? Slabost. Ne, mi smo sila*. Žalila je što nije pročitao reči same Emilije.

U radionici je svake nedelje bilo sve manje motača, dok ih nije preostalo svega dvadeset i nekoliko. Neki su se zarazili

boleštinama što su se raširile posle borbi – to je bilo očigledno jer su sa svakim danom bili sve žući, jer su prestajali da puše zbog otežanog disanja koje je sledilo. Kad prestanu da se pojavljuju, Marija Isabel je pretpostavljala da su umrli ili toliko oboleli da više ne mogu da rade. Ostali su nastavili da štede od svoje plate kako bi obezbedili sebi mesto na privatnim brodovima i čamcima koji putuju do Tampe. Rat je otežao i trgovinu. Sve manje cigara je uspevalo da stigne do istočnih provincija, premda se potražnja nije smanjivala.

Antonio je prihvatio drugačiji ton – tragao je za najvedrijim vestima iz *La Aurore* da ih istakne, pošto su novine konačno stizale do njih, i predlagao je romane gde su se podrobno opisivali avanturistički pohodi, dramatične romanse. Otkako su stigli do kraja s *Jadnicima*, Antonio više nije pominjao Viktora Igoa. Prestalo je i glasanje. Sad je štivo odobravao Portenjós, a Marija Isabel je povremeno čula prošaputane Antoniove prigovore, ugušene treskom pesnice o sto.

Ali u vreme ručka, dok su jeli voće i usoljeno meso pod svojim drvetom iza radionice, Antonio je delio s njome ono što je zadržavao za sebe. Pročitao joj je drugo pismo Viktora Igoa, odštampano u novinama – to drugo je bilo naslovljeno na sav narod Kube – gde je propovedao aboliciju i uzdizao kubansku bunu protiv kolonijalne vladavine, te slao reči ohrabrenja ustanicima, čiji je broj sve više opadao. Ponekad je plakala na Igoove reči. Više puta je Antonio prigrlio Mariju Isabel, koja je drhtala i tresla se u njegovoj toploti. U Antoniju je pronašla prijateljstvo za kakvo je mislila da nije moguće s muškarcem; on je bio od krotkije pasmine i kao da je u Mariji Isabel cenio onaj isti duh koji je većina nastojala da uguši.

Iza radionice, Antonio joj je čitao i iz *Aurore*. Sve više svakog dana, Portenjós je u fabrici stavljao zabranu na

ogromne delove čitačevih novina. Bio je nepristrastan prema obema stranama tog rata, ali imao je svoje komercijalne računice. Posao je posustajao, no Portenjosa je i dalje istrajavao, ubeđen da će Španci pobediti, da će nastupiti neko razrešenje i sa njime povratak prosperitetu. Eto zato je istrajavao, glumeći lojalnost svojim guvernerskim nadzornicima. A Marija Isabel počela je da shvata zašto on cenzuriše *Auroru* – urednici su bili sve uznemireniji zbog represije koja je sa svakim danom sve više zahvatala zemlju. Vlasnike duvanskih fabrika koji su zabranili praksu čitanja javno su optuživali da osujećuju napredak kulture, proračunato držeći radnike u neznanju. Portenjosa je rešen da potvrdi da su u pravu, razmišljala je.

„Vode računa da ne pišu u korist ustanika“, rekao joj je Antonio. „Ali nagoveštaji su očigledni.“

Onog dana kad ju je Antonio zaprosio, iznenadila ih je, pod drvetom, oluja s krupnom, jakom kišom, te su potrčali da se sklone pod strehu radionice. U blizini nije bilo nikog – čak ni Portenjosa, koji je otišao kući, na plantažu, da tamo jede. Mokra do gole kože, izvadila je ukosnice iz kose i pustila kovrdže da joj se raspu oko lica. On je digao ruku ka jednom nakvašenom uvojk, a ona se izmakla, nesposobna da pogleda u njega. Znala je da je zaljubljen u nju, za toliko je bilo očigledno. Ali nikada nisu pričali o braku, i mada je on znao da nema od koga da zatraži njenu ruku, ona je znala vrlo malo o njegovoj porodici, njegovim planovima. Postepeno je bila sve opreznija u pogledu njegove namere, pitala se ne vidi li on u njoj tek prolaznu zabavu i malo šta više od toga.

Sagao se pred njom, skinuvši šešir, a kosa mu je i samom blistala od kiše. „Znam da imam da ponudim vrlo malo imetka“, rekao je. „Ali volim te i obećavam da ću te uvek voleti.“

Rekla je „da“ iako je mislila *možda*; bračne zakletve odavno su prestale da označavaju bekstvo. Rekla je „da“ zato što joj ništa nije bilo ostalo, a učen čovek činio se kao najizglednija prilika koju bi mogla zamisliti. I osećala je da i on teži ka nekom izmirenju putem braka. U Mariji Isabel Antonio je pronašao način da pobegne bez požude za drugim obalama, pronašao razlog da svakog dana odglumi hrabrije lice. Ona je to znala, i prihvatila je, uprkos težini koju je to nosilo, svoju ulogu osloboditeljke jednog zastrašenog čoveka. Marija Isabel je smatrala da su uvek žene bile te koje su tkale budućnost od otpadaka, uvek bile likovi knjiga, nikada pisci. Znala je da žena može naučiti da prezire taj položaj, ali ona će umesto toga naći stotinu knjiga koje će pročitati.

Preselila se kod Antoniove majke udovice i neudate sestre. Bile su ljubazne prema Mariji Isabel, ali znala je da im je nedokučivo zašto ona i dalje radi. Kad svakog popodneva dođe kući i zatekne svekrvu kako se ljulja u stolici na tremu s lepezom u ruci, Marija Isabel je izbegavala njen pogled.

Ali kako da joj objasni da je radionica postala oslobođenje? Da bi joj krpljenje muževljeve košulje ili gnječenje kuvanih plantana u stupi bez reči, svih onih reči iz radionice, utuklo duh u pokornost?

Plakala je za majkom, za ocem, za sopstvenim samotnim bićem dok Antonio spava. Posezala je ka njemu i pitala se da li je to trenutno olakšanje što dođe od toplih ruku koje će zgrabiti njene ruke, drhteći, ljubav. I često je, da se uteši, šaputala one reči: *Slabost. Ne, mi smo sila*. Sad su to bile njene reči.

Dan kad se prestalo s čitanjem bio je sunčan, svetao. Dok se inače mučila da vidi listove pred sobom, tog dana je nad

svakim stolom lebdeo tanan veo svetlosti. Vazduh je bio tako zagušljiv, tako vlažan da Marija Isabel maltene nije morala da kvasi svoje listove.

Čula je da su se mambisesi otanjili, da su izbledeli snovi o preuzimanju La Habane. Čula je za nestale porodice, za mučenički postradale borce, za generale u progonstvu širom Severne Amerike. Nastupao je mir, osećala je to, iako je mir značio predaju, ropstvo, tolike mrtve nizašta.

Antonio je čitao dozvoljene delove *Aurore*. Urednici su sa svakim brojem bili sve zakukuljeniji – nisu nikad pominjali *slobodu*, niti *ustanak*, niti *rat*. Ali govorili su o krojenju sopstvene sudbine. Govorili su o kulturi kao sredstvu oslobođenja. Kritikovali su robovlasnike i pozivali na aboliciju. Govorili su radnicima da istraju.

A radnici su istrajavali. Svakog dana su zauzimali svoja mesta i klimali glavom jedni drugima, prenosili hrabrost potajnim pogledima. Prolazili su pored praznih radnih mesta i blagosiljali ih. Odvajali su veći deo plate čitaču, znajući da ih je sve manje; najmršavijima među sobom nudili su voće i hleb; pred svece u svojim domovima polagali deblje cigare i zamašnije ponude ruma. Antoniove reči su ih tešile.

„Mladosti”, pesma Saturnina Martinez, u današnjoj *Aurori*.“

O! Ne igray – Iza daleke planine
vidi kako se pomalja
ljut oblak koji, muteći horizont,
najavljuje da je olujna bura blizu.

Borci španske milicije nisu previše komplikovali svoj dolazak. Kucanje na vrata. Senjor Portenjos koji gleda sa svog sedala. Pogled mu se susreo sa očima radnikâ. Stuštio se niz stepenice, obrisao lice.